

Adam Redzik

**„WIERZYMY, ŻE ODTĄD PRAWORZĄDNOŚĆ
WYPISANA BĘDZIE NA SZTANDARZE NASZEGO
PAŃSTWA” – Z OKAZJI 100-LECIA KONSTYTUCJI
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ Z 17 MARCA 1921 R.**

Artykuł jest opracowaniem powstałym z okazji jubileuszu Konstytucji RP z 1921 r., która łączyła tradycję niepodległościową z nowoczesnością wprowadzając odrodzone Państwo Polskie do grona państw demokratycznych i praworządnych. Celem opracowania jest pokazanie jak doszło do powstania Konstytucji, w tym nade wszystko roli Ankiety Konstytucyjnej, jak i tego jak wielkie nadzieje w niej pokładano.

Słowa kluczowe: Konstytucja RP z 1921 r., Ustrój Polski II RP, prawo konstytucyjne, demokracja parlamentarna, praworządność

Konstytucja marcowa nie była dziełem doskonałym, miała liczne kwady, które zauważano szczególnie w pierwszym okresie po jej uchwaleniu. Niektóre z nich wskazał zaraz po uchwaleniu prof. Stanisław Starzyński w artykule pt. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17. Marca 1921 r.*¹, inne punktował w artykule powstałym tuż przed uchwaleniem Konstytucji prof. Władysław Leopold Jaworski²,

¹ S. Starzyński, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17. Marca 1921 r.*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1921, s. 94-115.

² W. L. Jaworski, *Uwagi prawnicze o projekcie Konstytucji*, Kraków 1921.

jeszcze inne podniesiono w referatach wygłoszonych z inicjatywy prof. Michała Rostworowskiego w maju 1921 r. w Szkole Nauk Politycznych w Krakowie, a potem opublikowanych z zbiorze pt. *Nasza Konstytucja*³.

W kolejnych miesiącach opublikowano wiele krytycznych analiz Konstytucji z 17 marca 1921 r.⁴, jednocześnie jednak prasa i czasopisma podkreślały znaczenie aktu dziejowego jakim było uchwalenie Konstytucji wolnej Polski – grzmiąco podnosząc przełomowość dzieła Sejmu Ustawodawczego. Potwierdzały to też w systematycznych opracowaniach ustroju Polski na podstawie Konstytucji z 17 marca 1921 r. autorstwa Wacława Komarnickiego⁵ i Stanisława Starzyńskiego⁶ oraz w publikacjach o charakterze bardziej ogólnym⁷. Z czasem coraz bardziej dostrzegano i podkreślano zalety Konstytucji marcowej⁸, szczególnie po przewrocie majowym, gdy coraz bardziej ujawniały się tendencje autorytarne⁹.

Przez stulecie Konstytucja z 17 marca 1921 r. obrosła ogromną literaturą. Pisano o niej w Drugiej Rzeczypospolitej, w Polsce Ludowej i w Trzeciej Rzeczypospolitej. Nie sposób jej omówić w kilku zdaniach. Wypada jednak wskazać, że w ostatnim trzdziestoleciu opublikowano liczne opracowania o charakterze ogólniejszym¹⁰ i rocznicowy¹¹, jak i prace bardziej szczegółowe¹². W ramach serii „Biblioteka Przeglądu Sejmowego” wznowiono kilka cennych publikacji dotyczących Konstytucji z 17 marca 1921 r., powstałych w okre-

³ *Nasza konstytucja. Cykl odczytów urządzonych staraniem Dyrekcji Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie od 12 do 25 maja 1921 r.*, Kraków 1921.

⁴ A. Peretiatkowicz, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Poznań 1921.

⁵ W. Komarnicki, *Polskie prawo polityczne (Geneza i system)*, Warszawa 1922.

⁶ S. Starzyński, *Konstytucja Państwa Polskiego*, Luów 1921.

⁷ Np. rozdział w książce: A. Peretiatkowicz, *Państwo współczesne*, wyd. IV, Poznań 1922.

⁸ P. Sarnecki, *The Federalist konstytucji marcowej*, [w:] *Nasza konstytucja. Cykl odczytów urządzonych staraniem Dyrekcji Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie od 12 do 25 maja 1921 r.* [reprint wydania z 1922 r.], Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2012, s. VII.

⁹ Zob. też: K. Kawalec, *Wizje ustroju państwa w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939. Ze studiów nad dziejami polskiej myśli politycznej*, Wrocław 1995.

¹⁰ J. Pajewski, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*, Kraków 1995.

¹¹ Np. D. Malec, *Zagadnienia administracji w Konstytucji marcowej. Uwagi z okazji 90. rocznicy uchwalenia Konstytucji z 17 marca 1921 r.*, „Przegląd Sejmowy” 2011, nr 1, s. 11-26; M. Pietrzak, *Konstytucja z 17 marca 1921 r. z perspektywy 80 lat*, „Przegląd Sejmowy” 2001, R. IX, nr 2 (43), s. 9-20; P. Sarnecki, *Konstytucja Marcowa na tle konstytucji współczesnych (w siedemdziesiąt rocznicę)*, PIP 1991 nr 3 s. 5-14; idem, *Konstytucja marcową a rozwój konstytucjonalizmu polskiego*, „Przegląd Sejmowy” 2001, nr 2 (43), s. 21-39.

¹² M.in.: R. Krazzkowski, *Prawa obywatelskie w Konstytucji marcowej*, „Studia Iuridica” 1992, nr 24, s. 49-60; W. T. Kulesza, *Konstytucja z 17 marca 1921 r. na tle ówczesnych konstytucji europejskich (1919-1922)*, „Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego” 2013, nr 1, s. 19-32; D. Malec, *Koncepcja administracji oraz jej kontroli w Konstytucji marcowej z 1921 r.*, „Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego” 2013, nr 1, s. 7-17; W. Brzozowski, *Problematyka wyznaczenia w Konstytucji marcowej*, „Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego” 2013, nr 1, s. 51-63; W. Bednaruk, *Konstytucja marcową w poglądach Edwarda Dubanowicza*, [w:], *Konstytucje polskie dwudziestolecia międzywojennego: doświadczenia, inspiracje, instytucje*, red.: P. Czernicki, B. Opaliński, Warszawa 2014, s. 11-16.

sie międzywojennym¹³. Literatura jest więc przeobfita. Nie wszystkie jednak kwestie związane z Konstytucją marcową, jej powstaniem i treścią są dostatecznie rozjaśnione. Na jedną z nich – ciągłości pewnych idei przewodnich kolejnych projektów konstytucji z lat 1917-1921 – starano się choćby sygnalizacyjnie zwrócić uwagę poniżej.

Pierwsze prace nad projektami konstytucji dla przyszłego Państwa Polskiego zainicjowano w 1917 r. w Tymczasowej Radzie Stanu Królestwa Polskiego¹⁴. Na początku 1917 r. Marszałek Koronny Tymczasowej Rady Stanu Wacław Józef Niemojewski zaprosił do prac nad projektem polityków, działaczy społecznych oraz znawców ustroju. W ten sposób uformowała się Komisja Sejmowo-Konstytucyjna Tymczasowej Rady Stanu (dalej: TRS). Skład jej został zaaprobowany na posiedzeniu plenarnym TRS 24 lutego 1927 r. Zasadniczy skład Komisji stanowili członkowie TRS¹⁵, zaś spoza Rady w skład Komisji weszli profesorowie z Warszawy, Lwowa i Krakowa¹⁶, a ponadto działacze polityczni głównie z zaboru rosyjskiego oraz z Galicji¹⁷. Przewodniczącym Komisji został Marszałek TRS, wiceprzewodniczącym ks. Henryk Przeździecki, zaś głównym referentem (referentem generalnym) dziekan lwowskiego wydziału prawa, profesor prawa administracyjnego, nauki administracji i statystyki Józef Bu-

¹³ W „Bibliotece Przeglądu Sejmowego” ukazały się reprinty dwóch prac zbiorowych: *Nasza konstytucja. Cykl odczytów urządzonych staraniem Dyrekcji Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie od 12 do 25 maja 1921 r.* [reprint wydania z 1922 r.], Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2012; *Ankieta o Konstytucji z 17 marca 1921, wydał Władysław Leopold Jaworski* [reprint wydania z 1924], Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2014; a także podręczniki: W. Komarnicki, *Polskie prawo polityczne (genезa i system)*, nakładem księgarni F. Hoesicka, Warszawa 1922, reprint, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2008; S. Starzyński, *Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich*, nakładem K.S. Jakubowskiego, Luów 1928, reprint, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2010.

¹⁴ Genezę oraz okoliczności powstania Konstytucji z 17 marca 1921 r. opisał w 1977 r. Stanisław Krukowski (*Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa: LSW 1977). Książka ta stanowi do dzisiaj najpełniejsze opracowanie w tym zakresie. Zob. też: A. Ajnenkiel, *Wokół genezy konstytucji marcowej*, CPH 1979, nr 2, s. 225-235; A. Gwiżdż, *Przyczynek do genezy i losów Konstytucji marcowej*, PiP 1971, nr 12, s. 967-976. Zob. też: T. Mroziuk, *Projekt konstytucji Państwa Polskiego Tymczasowej Rady Stanu z 1917 r. na tle polskiej tradycji ustrojowej*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2019, nr 35, s. 49-91.

¹⁵ Marszałek Koronny z urzędu, ks. Henryk Przeździecki, Stanisław Bukowiecki, hr. Wojciech Rostworowski, Michał Łempicki, Ludomir Grendyszyński, Stefan Dziewulski, Włodzimierz Kunowski, Andrzej Maj, Michał Kaczorowski, Ludwik Górski, Władysław Studnicki i Adam Łaniewski.

¹⁶ Z Warszawy byli to dotychczasowy adwokat Alfons Parczewski, Józef Siemieński, Feliks Ochimowski oraz delegowany do Warszawy ze Lwowa prof. Zygmunt Cybichowski. Z Wydziału Prawa i Umiejętności Politycznych Uniwersytetu Lwowskiego w pracach Komisji uczestniczyli profesorowie Oswald Balzer, Józef Buzek i Stanisław Starzyński. Z kolei z Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego członkami komisji byli profesorowie Stanisław Kutrzeba, Władysław Leopold Jaworski oraz Michał hr. Rostworowski.

¹⁷ Byli to: Zdźisław książę Lubomirski, ks. Zygmunt Chełmicki, Marian Zbrowski, adw. i redaktor „Gazety Sądowej Warszawskiej” Henryk Konic, poseł ze Lwowa do Rady Państwa w Wiedniu Herman Diamand, b. poseł Józefat Błyskosz, działacz ludowy Tomasz Nocznicki i późniejszy profesor Wolnej Wszechnicy Polskiej Władysław Maliniak. W kolejnych miesiącach ze składu Komisji ubyli Łempicki (w marcu 1917 r.), Nocznicki (w lipcu 1917 r.), Kunowski (zmarł w 1917 r.) i Kaczorowski (w 1918 r.).

zek¹⁸. Spośród lwowskiej profesury poza Buzkiem najaktywniejszy w pracach komisji był prof. Stanisław Starzyński, który na dłuższe okresy przyjeżdżał do Warszawy¹⁹, zaś prof. Oswald Balzer oraz profesorowie krakowscy korespondowali z Komisją, przy czym prof. Stanisław Kutrzeba przesłał do Komisji własne projekty Konstytucji oraz ordynacji wyborczej²⁰. Sekretarzem Komisji, który prowadził biuro oraz protokoły obrad, był Stefan Urbanowicz, późniejszy działacz warszawskiego samorządu adwokackiego. Komisja ukonstytuowała się na pierwszym posiedzeniu (17 lutego 1917 r.), na którym uchwaliła też regulamin, wybrała prezydium²¹ oraz podzieliła się na dwie podkomisje: Sejmową i Konstytucyjną. Podkomisja Sejmowa miała opracować projekt dotyczący organizacji Sejmu oraz projekt ordynacji wyborczej²² zaś Podkomisja Konstytucyjna pozostałość²³.

Prace nad projektem Konstytucji ukończono w lipcu 1917 r. Został on przyjęty przez Komisję Sejmowo-Konstytucyjną Tymczasowej Rady Stanu 28 lipca 1917 r., ale ogłoszony drukiem w 1918 r.²⁴ – w I tomie publikacji *Projekt konstytucji Państwa polskiego i ordynacja wyborcza sejmowej oraz uzasadnienie i porównanie projektu konstytucji państwa polskiego z innymi konstytucjami*. Całość zredagował i wydał Józef Buzek. Publikacja ukazała się w połowie 1918 r. nakładem „Rządu Polskiego”, z przedmową ks. Henryka Przeździeckiego datowaną 3 maja 1918 r. – co wyraźnie nawiązuje do Konstytucji 3 maja. Słusznie wskazuje się, że jest to jedyne tak kompleksowo zrobione i uzasadnione opracowanie projektu ustroju odradzającej się Polski²⁵. Sam projekt Konstytucji składał się z 9 rozdziałów²⁶ i łącznie

¹⁸ Wkrótce przeniósł się on do Warszawy i w następnych latach zbudował tam Główny Urząd Statystyczny.

¹⁹ Z zachowanej korespondencji wynika, że w Warszawie przebywał prawdopodobnie od marca 1917 r. do co najmniej maja 1917 r. – Biblioteka Jagiellońska, Oddział Rękopisów, sygn. Przyb. 8/66 – Rękopis pracy: Franciszek Wanek, *Sprawa polska w parlamentach niemieckich roku 1848*, oraz list od Stanisława Starzyńskiego z 20 III 1917 r., w którym pisze o wyjeździe do Warszawy i planowym pobycie do maja t.r.

²⁰ *Wstęp [w:] Projekt Konstytucji Państwa Polskiego i ordynacji wyborczej sejmowej (1917)*, red. Józef Buzek, Warszawa: Rząd Polski, Drukarnia Państwowa Królestwa Polskiego 1918.

²¹ Prezydium Komisji w składzie: przewodniczący Komisji z urzędu Marszałek Koronny, wiceprzewodniczący: ks. Przeździecki, generalny referent prof. Buzek, sekretarz: Dziewulski, oraz członkowie: książę Lubomirski i prof. Parczewski. Ibidem.

²² W skład Podkomisji Sejmowej weszli: książę Lubomirski, jako przewodniczący, Andrzej Maj, jako zastępca przewodniczącego, Kaczorowski, jako sekretarz, Siemieński i prof. Kutrzeba, jako referenci, oraz jako członkowie: Marszałek Niemojowski, ks. Przeździecki, prof. Buzek, Diamand, Dziewulski, Górski, Łuniewski, Nocznicki, prof. Rostworowski, prof. Balzer i prof. Starzyński.

²³ W skład Podkomisji Konstytucyjnej weszli: prof. Parczewski, jako przewodniczący, ks. Chełmicki, jako zastępca przewodniczącego, Marian Zbrowski, jako sekretarz, prof. Cybichowski, jako główny referent, oraz jako członkowie: Marszałek Niemojowski, ks. Przeździecki, prof. Buzek, Grendyszyński, Konic, Kunowski, Maliniak, Ochimowski, prof. Rostworowski, Studnicki i prof. Starzyński.

²⁴ S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*

²⁵ Por. T. Mroziuk, *Projekt konstytucji Państwa Polskiego Tymczasowej Rady Stanu z 1917 r. na tle polskiej tradycji ustrojowej*, s. 51.

²⁶ Kolejne rozdziały: Państwo Polskie (art. 1-2), Król (art. 3-23), Regencja i Opieka (art. 24-34), Sejm (art. 35-92), Ministrowie (art. 93-98), Sądy (art. 99-108), Samorząd (art. 109), Prawa i obowiązki

z 151 artykułów. Państwo Polskie (taką nazwą posłużono się w art. 1) miało być monarchią konstytucyjną z silną władzą króla, jako głowy państwa i naczelnego wodza. Władza ustawodawcza miała należeć do Sejmu składającego się z Izby poselskiej i Senatu oraz króla. Czynne prawo wyborcze miał posiadać każdy obywatel płci męskiej po ukończeniu 25 roku życia. Z wyborów w głosowaniu tajnym, bezpośrednim, równym i stosunkowym mieli pochodzić posłowie, zaś senatorowie mieli być wybierani w połowie kuriami zaś w połowie wchodzić do senatu z racji urzędu, pochodzenia lub nominacji królewskiej. Władzę wykonawczą miał sprawować król z odpowiedzialnymi ministrami²⁷. Władza sądownicza miała być sprawowana przez „sądy konstytucyjnie niezależne” (art. 2), orzekające w imieniu Króla. Sędziowie mieli być powoływani dożywotnio przez Króla lub w jego imieniu (art. 101). Projekt stanowił, że „sędziowie są samodzielni i niezawisli w wykonywaniu swego urzędu, podlegając tylko ustawom. Sędzia mógłby być złożony z urzędu tylko w wypadkach ustawowo przewidzianych (art. 102)²⁸. Przewidywano utworzenie Sądu Najwyższego („dla spraw sądowych cywilnych i karnych”), sądownictwa administracyjnego oraz Trybunału Kompetencyjnego. Jako ciekawostkę warto przypomnieć, że w czasie powstawania projektu konstytucji większość uczonych jurystów tworzących potem projekty konstytucji dla republiki było zwolennikami monarchii. Władysław Leopold Jaworski, Zdzisław Lubomirski, Wojciech i Michał Rostworowscy i Władysław Studnicki popierali propozycję Stanisława Starzyńskiego aby królem Polski został austriacki arcyksiążę Karol Stefan Habsburg²⁹.

Projekt Konstytucji Królestwa Polskiego był jedynym oficjalnym projektem konstytucji dla odradzającego się Państwa Polskiego w dniu uznanym za decydujący o niepodległości, czyli 11 listopada 1918 r. Cztery dni później, 14 listopada 1918 r. Rada Regencyjna wydała dekret o przekazaniu całej władzy państwowej Józefowi Piłsudskiemu i rozwiązaniu się³⁰. Tym samym uznano, że przestaje istnieć

obywateli (art. 110-145), Postanowienia przechodnie (art. 146-151). W końcowej części znajdowała się rotę Przystąpienia Królewskiej, przystąpienia małoletniego Króla i Następcy tronu oraz Przystąpienia Regenta.

²⁷ Każdy akt rządowy Króla miał wymagać dla swej ważności podpisu odpowiedzialnego ministra. Przez podpisanie aktu minister miał brać za niego odpowiedzialność (art. 93).

²⁸ W przepisie tym znalazło się też postanowienie, że „władza przełożona może sędziego zawiesić w urzędowaniu tylko przy równoczesnym przekazaniu sprawy właściwemu sądowi. Sędzia może być przeniesiony na inne miejsce lub w stan spoczynku wbrew swojej woli jedynie mocą orzeczenia sędziowskiego i tylko w wypadkach i trybem ustawowo przewidzianym. Zastrzeżenia te nie dotyczą wypadków, kiedy przeniesienie sędziego na inne miejsce lub w stan spoczynku jest potrzebne na skutek zmian w organizacji sądów lub ich okręgów”.

²⁹ B. Szlachta, *Polscy konserwatyści wobec ustroju politycznego do 1939 roku*, s. 27. Zob. też M. Kallas, *Pozycja głowy państwa w projektach konstytucyjnych z lat 1917-1921*, [w:] *Vetera novis auge-re. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, pod red. S. Grodzkiego, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stusa, Kraków: Wydawnictwo UJ 2010, s. 387-388.

³⁰ Oto treść dekretu: „Do Naczelnego Dowódcy Wojsk Polskich Józefa Piłsudskiego. Stan przejściowy podziału zwierzchniej władzy państwowej, ustanowiony odezwą z dnia 11 listopada 1918

Królestwo Polskie, a nowe państwo będzie republiką – Rzeczpospolitą Polską. Projekt Konstytucji dla Państwa Polskiego jako monarchii konstytucyjnej przestał być aktualny. Jednakże wiele z postanowień owego projektu można odnaleźć w kolejnych projektach konstytucji (żaden już nie proponował ustroju monarchistycznego), a także w uchwalonej Konstytucji Marcowej z 1921 r. Podobnie stało się z katalogiem praw i wolności obywatelskich, który stał się podstawą dalszych prac i ostatecznie wszedł do Konstytucji z 17 marca 1921 r.³¹

29 listopada 1918 r. rząd Jędrzeja Moraczewskiego podniósł potrzebę utworzenia gremium, które zajęłoby się przygotowaniem projektu konstytucji, który zostałby przedstawiony w przyszłości sejmowi³². Dzień wcześniej, 28 listopada 1918 r., Naczelnik Państwa wydał dwa przełomowe dekrety: dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu ustawodawczego, który wprowadzał równe czynne prawa wyborcze wszystkim obywatelom, którzy ukończyli 21 lat, niezależnie od płci³³ oraz dekret o wyborach do Sejmu Ustawodawczego³⁴. Na ich podstawie odbyły się demokratyczne wybory do Sejmu Ustawodawczego – tam gdzie było to możliwe. W Galicji Wschodniej (okręg 47 Lwów), gdzie toczyły się walki z Ukraińcami, nie przewidziano wyborów, ale do Sejmu Ustawodawczego mieli wejść posłowie do austriackiej izby poselskiej Rady Państwa wybrani z tych okręgów. Wybory odbyły się 26 stycznia 1919 r., ale Sejm uzupełniany był kolejnymi szczątkowymi wyborami w kolejnych latach. Pierwsze posiedzenie Sejmu Ustawodawczego miało miejsce 10 lutego 1919 r.³⁵

Zanim odbyły się wybory, na początku stycznia 1919 r. powstało Biuro Konstytucyjne przy Prezydencie Rady Ministrów, które miało przygotować projekty na potrzeby przyszłej konstytucji. Powstały trzy projekty konstytucji: prof. Józefa Buzka, zwany „amerykańskim”, tzw. „ludowy”, prawdopodobnie autorstwa przewodniczącego Biura Mieczysława Niedziałkowskiego oraz „francuski”, który oparto w znacznej mierze na ustroju III Republiki Francuskiej, w dużym stopniu autorstwa Władysława Wróblewskiego. Żaden nie stał się oficjalnym projektem Biura³⁶. Żaden też nie został przyjęty jako wła-

roku, nie może trwać bez szkody dla powstającego Państwa Polskiego. Władza ta powinna być jednolita. Wobec tego, kierując się dobrem Ojczyzny, postanawiamy Radę Regencyjną rozwiązać, a od tej chwili obowiązki nasze i odpowiedzialność względem narodu polskiego w Twoje ręce, Panie Naczelnny Dowódcu, składamy do przekazania Rządowi Narodowemu. Dan w Warszawie, dnia 14 listopada 1918 roku”, Dz.P.PP 1918, nr 17, poz. 39.

³¹ Podobnie: M. Kallas, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 2001, s. 308.

³² S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1977, s. 13.

³³ Dz. P. 1918, Nr 18, poz. 46.

³⁴ Dz. P. 1918, Nr 18, poz. 47.

³⁵ Miało to miejsce w gmachu byłego Instytutu Aleksandryjsko-Maryjskiego Wychowania Pnien przy ul. Wiejskiej. Obrady otworzył Naczelnik Państwa Józef Piłsudski przemówieniem. Następnie wskazał Marszałka seniora w osobie Ferdynanda Radziwiła. Na drugim posiedzeniu (14 lutego 1919 r.) marszałkiem wybrano Wojciecha Trąmpczyńskiego.

³⁶ S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, s. 13–22.

sny przez utworzony 18 stycznia 1919 r. rząd Ignacego Jana Paderewskiego. Już na pierwszym posiedzeniu rządu, 25 stycznia 1919 r., w przeddzień wyborów Paderewski powołał natomiast komisję pn. „Ankieta dla oceny projektów konstytucji”. Zaproszono trzydzieści osób, mających być emanacją wszystkich dzielnic Polski i wszystkich opcji politycznych. Starano się, aby w składzie byli praktycy (politycy i działacze społeczni) oraz znawcy prawa ustrojowego z uniwersytetów³⁷. W międzyczasie część zaproszonych członków uzyskało mandat poselski. Ostatecznie skład Ankiety skurczył się do czternastu osób plus dwóch profesorów, którzy przesłali swoje propozycje³⁸. Spośród owych szesnastu członków aż siedmiu pracowało wcześniej nad projektem Konstytucji dla Królestwa Polskiego (Oswald Balzer, Stanisław Bukowiecki, Zygmunt Cybichowski, Władysław Maliniak, Feliks Ochimowski, Michał Rostworowski i Stanisław Starzyński).

Komisja na pierwszym posiedzeniu określiła, że jej celem jest przygotowanie założeń dla Konstytucji Polski. Zmieniono nazwę na „Ankieta w sprawie projektu konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej” z celem oceny dorobku Biura Konstytucyjnego³⁹. Od 19 lutego 1919 r. do 12 marca 1919 r. odbyło się 17 posiedzeń. Już na początku uznano, że dorobek Biura Konstytucyjnego jest niewystarczający. Postanowiono opracować własny projekt. W konsekwencji powstał „Pro-

³⁷ Z Królestwa Polskiego w skład komisji Ankiety weszli Jan Kucharzewski (premier pierwszego rządu Rady Regencyjnej), Józef Świeżyński (premier kolejnego rządu), Stanisław Bukowiecki (twórca i wkrótce prezes Prokuratorii Generalnej RP), prof. Zygmunt Cybichowski (wówczas już UW), prof. Władysław Maliniak (WWP), prof. Feliks Ochimowski (UW), a także Zygmunt Chrzanowski (endecja), Bolesław Koskowski (endecja), adwokat Franciszek Paschalski (lewica niepodległościowa) i Aleksander Świętochowski (liberalizm i socjalizm). Z Wielkopolski w skład komisji Ankiety weszli: ks. Stanisław Adamski (chadecja), adw. Władysław Seyda (endecja) i adw. Wojciech Trąmpczyński (chadecja). Z Galicji zaproszono byłych premierów socjalistów Ignacego Daszyńskiego i Jędrzeja Moraczewskiego, przywódcę ludowców Wincentego Witosą oraz profesorów prawników z Uniwersytetu Jagiellońskiego: Michała Bobrzyńskiego, Stanisława Kutzebę, Michała Rostworowskiego, Bolesława Ulanowskiego i Stanisława Wróblewskiego, oraz z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie: Oswalda Balzera, Józefa Buzka, Stanisława Głabińskiego, Leona Pinińskiego i Stanisława Starzyńskiego. Ponadto zaproszono do przedstawicieli tzw. ziem wschodnich (pozostałych ziem zaboru rosyjskiego, poza Królestwem): dwaj ziemianie Stanisław Horwatt i Aleksander Meysztołowicz, oraz prezydent Wilna Konrad Niedziakowski, zaś ze Śląska Cieszyńskiego ks. Józefa Londzina (przywódcę Związku Katolików Śląskich).

³⁸ Byli to: Michał Bobrzyński, Stanisław Bukowiecki, Zygmunt Chrzanowski, Zygmunt Cybichowski, Stanisław Horwatt, Bolesław Koskowski, Władysław Maliniak, Konrad Niedziakowski, Feliks Ochimowski, Michał Rostworowski, Józef Świeżyński, Stanisław Starzyński, Aleksander Świętochowski, Stanisław Wróblewski. Oswald Balzer i Leon Piniński nie dotarli do Warszawy, ale uczestniczyli w pracach Ankiety poprzez przysyłanie uwag do projektów Biura Konstytucyjnego.

³⁹ S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, s. 32. W liście z 10 lub 16 [problem z odczytaniem zapisu] lutego 1919 r. do Michała Bobrzyńskiego Starzyński pytał, czy adresat jedzie „jutro” do Warszawy. Pytał, czy ma w Warszawie mieszkanie i czy dostał z Warszawy „bilet wolnej jazdy”. Informował też, że nie otrzymał pisemnego zaproszenia, a o wezwaniu go wie tylko z listu oraz z „dzisiejszych dzienników”. Pisz też, że nie zdecydował jeszcze, czy pojedzie. Jako ciekawostkę można dodać, że pisze o zapowiedzianej wizycie u Ulanowskiego, co wskazywałoby na koleżeńskie stosunki pomiędzy uczonymi. BJ OR, sygn. 8099, k. 333.

jekt Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁰, w literaturze nazywany czasem niesłusznie projektem Bobrzyńskiego (pracami Ankiety kierował właśnie Bobrzyński)⁴¹, przez co pomija się innych uczestników prac, czasami zupełnie, choć odgrywali jedną z ważniejszych ról (np. Starzyńskiego)⁴². Powielanie błędów może dziwić, gdyż już w okresie międzywojnia je prostowano, a ponadto w 1977 r. pracę nad Ankieta dokładnie omówił Stanisław Krukowski. Z badań jego wynika, że największy wpływ na ostateczny skład projektu „Ankiety” mieli Michał Bobrzyński, Stanisław Bukowiecki, Michał Rostworowski oraz Stanisław Starzyński⁴³. Ten ostatni był np. zwolennikiem wyborów powszechnych prezydenta Rzeczypospolitej i opowiadał się za wprowadzeniem urzędu wiceprezydenta⁴⁴, choć ostatecznie opowiedziano się za wyborami pośrednimi.

Nie da się nie zauważyć, że na kształt projektu Ankiety zasadniczy wpływ miały dwa modele ustrojowe – austriacki oraz francuski. Austriacki wpływ – naturalny, z uwagi na kształt gremium – przejawiał się przede wszystkim w projekcie regulacji sądownictwa oraz praw obywatelskich. Jak już wspomniano, kwestie te też tak zapisano w projekcie konstytucji dla Królestwa Polskiego. Widać wyraźnie w tych dwóch obszarach ciągłość projektów.

Ostatecznie projekt Ankiety został złożony do łaski marszałkowskiej na początku kwietnia 1919 r. Natomiast w maju 1919 r. zaczęły się prace nad projektem konstytucji w Sejmie Ustawodawczym. Pierwotnie Komisją Konstytucyjną (utworzoną już 25 lutego 1919 r.) kierował przedstawiciel endecji Władysław Seyda (do października 1919 r.), następnie ludowiec Maciej Rataj (do 4 czerwca 1920 r.), a w ostatecznym okresie powiązany z endecją i konserwatystami

⁴⁰ Opublikowany potem jako druk sejmowy nr 443B. Zob. *Projekty konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1920, s. 140–169.

⁴¹ *Michał Bobrzyński o potrzebie „silnego rządu” w Polsce*, wstęp, wybór i opracowanie, P. Majewski, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2001, s. 144–145 – P. Majewski podkreśla przede wszystkim rolę Bobrzyńskiego. Marginalizuje innych, w tym zupełnie pomija Stanisława Starzyńskiego. Także: A. Ajnenkiel, *Konstytucje Polski 1791–1997*, Warszawa: Rytm 2001, s. 167–168 (tu odnotowany tylko Bobrzyński).

⁴² *Projekty konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1920. W „motywach projektu” przygotowanego przez Ankieta nazwisko Starzyńskiego wymieniane jest kilkanaście razy. Władysław Leopold Jaworski w *Prawach Państwa Polskiego, z. II* wymienia już wszystkich uczestników Ankiety – W. L. Jaworski, *Prawa Państwa Polskiego, z. II – od 18 lica 1919 r. do 2 października 1919 r.*, Kraków 1919, s. 403. Oparcie się przez piszących o Ankiecie na wydruku projektu z 1920 r. (z pominięciami) spowodowało np. pominięcie Starzyńskiego przez Wacława Komarnickiego w jego podjęciu z 1922 r. pt. *Polskie prawo polityczne (Geneza i system)*, Warszawa 1922, s. 149. Starzyński wspominał to w recenzji: S. Starzyński, *rec. W. Komarnicki, Polskie prawo polityczne (Geneza i system)*, Warszawa 1922, nakładem księgarńi F. Hoesicka, str. XI i 592, PPIA 1923, s. 76, przyp. 1. Zob. też S. Starzyński, *Konstytucja Państwa Polskiego*, Lwów 1921, s. 1.

⁴³ S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, s. 58, 55.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 36, 38. Jest zaskakujące z uwagi na fakt, że w swoim autorskim opracowaniu, powstałym co prawda już pod rządami Konstytucji marcowej wyraził pogląd odmienny. S. Starzyński, *Współczesny ustroj*, s. 79–80, szczególnie 80 przyp. 1. Szerzej zob. A. Redzik, *Stanisław Starzyński (1853–1935) a rozwój polskiej nauki prawa konstytucyjnego*, Kraków-Warszawa 2012, s. 93–97.

Edward Dubanowicz (od 4 czerwca 1920 r. do uchwalenia Konstytucji)⁴⁵.

W literaturze wskazuje się często, że projekt Ankiety nie posiadał poparcia rządu i nie brano go za podstawę prac w Sejmie⁴⁶, gdyż Komisja Konstytucyjna Sejmu Ustawodawczego opracowała własny projekt na podstawie projektów zgłoszonych przez kluby poselskie oraz przez rząd. Należy tu zwrócić uwagę na bardzo istotne fakty. Otóż 6 maja 1919 r. zastępca prezydenta ministrów Stanisław Wojciechowski przedstawił na posiedzeniu Sejmu Ustawodawczego rządową deklarację konstytucyjną. Ów projekt wywołał – jak zauważył Wacław Komarnicki – pierwszą bardzo poważaną i niezwykle ważną „rozprawę w Sejmie nad konstytucją”, a miało to miejsce w dniach 9-13 maja 1919 r. Projekt został poddany gruntownej krytyce przez wszystkie ugrupowania polityczne i w konsekwencji uznany za nienadający się do merytorycznego potraktowania⁴⁷. Wtedy właśnie rząd Ignacego Jana Paderewskiego wrócił do zleconego przez siebie projektu Ankiety. Dokonano pewnych zmian redakcyjnych i uzupełnień treści⁴⁸, ale w zasadniczej części zachowano dosłowne brzmienie projektu Ankiety. Ten projekt 1 listopada 1919 r. został uchwalony przez rząd i 3 listopada 1919 r. wniesiony do Sejmu przez ministra Wojciechowskiego⁴⁹. Następny rząd – Leopolda Skulskiego – utworzony w grudniu 1919 r., wprowadził nieco własnych korekt w projekcie⁵⁰ i 21 stycznia 1920 r. ponownie wniósł projekt do Sejmu Ustawodawczego. Stał się podstawą dalszych prac Komisji Konstytucyjnej Sejmu Ustawodawczego⁵¹.

Ostateczny projekt Komisji Konstytucyjnej Sejmu Ustawodawczego w części odszedł od projektu rządowego. Nie sposób jednak nie uznać, że wyraźnie oparł się na zasadach w nim przyjętych. Sam Edward Dubanowicz w sprawozdaniu wygłoszonym na posiedzeniu plenarnym Sejmu Ustawodawczego 8 lipca 1920 r. podkreślał, że naczelną zasadą było oparcie projektu nie na próbach i eksperymentach, ale na doświadczeniu, o ile to możliwe własnego państwa, a tam, gdzie go brakowało, na doświadczeniu innych państw⁵². Nie ekspery-

⁴⁵ S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, s. 226; A. Redzik, *Stanisław Starzyński (1853-1935) a rozwój*, s. 96.

⁴⁶ Źródło tych twierdzeń pochodzi być może z: S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, s. 70.

⁴⁷ W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system*, Wilno 1937, s. 31. Autor powołuje się na Sprawozdanie stenograficzne z 33 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 6 maja 1919 r., łamy 4-6, oraz posiedzenia 35, łamy 3-68. O tym też: A. Redzik, *Stanisław Starzyński (1853-1935) a rozwój*, s. 95-96.

⁴⁸ Zmiany polegały m.in. na tym, że w miejsce Senatu proponowano Staż Praw oraz wybór w wyborach powszechnych Naczelnika Państwa. – A. Redzik, *Stanisław Starzyński (1853-1935) a rozwój*, s. 95-96.

⁴⁹ W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system*, s. 31.

⁵⁰ Przywrócono Senat oraz wprowadzono wybory prezydenta przez Sejm i Senat.

⁵¹ W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system*, s. 31-32.

⁵² W. Komarnicki, *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system*, s. 31-32, s. 32. To samo u A. Redzik, *Stanisław Starzyński (1853-1935) a rozwój*, s. 96.

mentowano. Sięgnięto nie tylko w preambule, ale i stylistyka językową do Konstytucji 3 maja, jednak zasadniczo oparto się na doświadczeniu austriackim oraz francuskim. Wybitny znawca ustroju II RP Andrzej Ajnenkiel wskazywał, że „zasadniczy wpływ na ostateczny kształt ustawy” wywarł właśnie Edward Dubanowicz – jeden z najbliższych uczniów i współpracowników współtwórcy projektu Ankiety, Stanisława Starzyńskiego⁵³. Ten zaś wspominał po kilku latach, że to *Ankieta w sprawie projektu konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* „w znacznej mierze oddziaływała na treść obowiązującej Konstytucji”⁵⁴. W czym przejawiał się ten wpływ – niewątpliwie w regulacji praw i obowiązków obywatelskich jak i sądownictwa, ale także w części regulacji dotyczącej władzy ustawodawczej oraz rozwiązań dotyczących rządu⁵⁵.

Przed dwudziestu laty prof. Michał Pietrzak przypomniał, że Konstytucję marcową uchwalono kilka minut przed godziną siedemnastą 17 marca 1921 r. Wówczas marszałek Sejmu Ustawodawczego Wojciech Trąmpczyński wypowiedział rutynową formułę regulaminu: „Proszę tych Posłów, którzy są za ustawą konstytucyjną, tak jak została uchwalona w trzecim czytaniu, ażeby powstałi. Następnie, bez przeliczania głosów, stwierdził: „ogromna większość jest za ustawą. Ustawa w trzecim czytaniu została przyjęta”⁵⁶. Chwila stała się podniosła, rozbrzmiały brawa. Po chwili Marszałek odczytał preambułę do Konstytucji, której głównym autorem był ks. Kazimierz Lutosławski⁵⁷. Literacko łączyła ona nową, uchwaloną właśnie Konstytucję z tradycją Konstytucji majowej z 1791 r. oraz walkami narodowyzwoleńczymi czasów zaborów.

Konstytucja marcowa z uwagi na jej liczne odesłania w ciągu kolejnych lat obudowana została licznymi ustawami, które zapewniły jej obowiązywanie. Choć – jak już wspomniano na wstępie – krytykowana była od początku, to w niezmięnionej postaci obowiązywała

⁵³ A. Ajnenkiel, *Konstytucje Polski 1791-1997*, s. 171. Potwierdza to Stanisław Krukowski, który ponadto wskazał na wpływ Starzyńskiego na Dubanowicza. S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, s. 166.

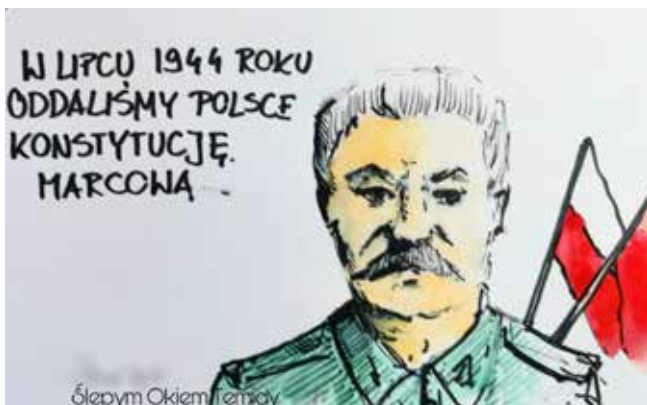
⁵⁴ E. Dubanowicz, L. Ehrlich, *Stanisław Starzyński*, s. 15.

⁵⁵ Porównawcza szczegółowa analiza konstytucji marcowej oraz projektu Ankiety wykracza poza ramy niniejszego krótkiego szkicu. Powinna stać się jednak przedmiotem szczegółowego opracowania. W tym miejscu ograniczono się do refleksji natury ogólnej, które pojawiają się podczas analizy projektu Ankiety i Konstytucji marcowej.

⁵⁶ M. Pietrzak, *Konstytucja z 17 marca 1921 r.*, s. 9.

⁵⁷ S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, s. 70. „W Imię Boga Wszechmogącego! My, Naród Polski, dziękując Opatrzności za wyzwolenie nas z półtorawiekowej niewoli, wspominając z wdzięcznością męstwo i wytrwałość ofiarnej walki pokoleń, które najlepsze wysiłki swoje sprawie niepodległości bez przerwy poświęcały, nawiązując do świętej tradycji wiekopomnej Konstytucji 3-go Maja — dobro całej, zjednoczonej i niepodległej Matki-Ojczyzny mając na oku, a pragnąc Jej byt niepodległy, potęgę i bezpieczeństwo oraz ład społeczny utwierdzić na wiekiustych zasadach prawa i wolności, pragnąc zarazem zapewnić rozwój wszystkich Jej sił moralnych i materialnych dla dobra całej odradzającej się ludzkości, wszystkim obywatelom Rzeczypospolitej równość, a pracy poszanowanie, należne prawa i szczególną opiekę Państwa zabezpieczyć — tę oto Ustawę Konstytucyjną na Sejmie Ustawodawczym Rzeczypospolitej Polskiej uchwalamy i stanowimy.”

do 1926 r.⁵⁸, kiedy to uchwalono ustawę z dnia 2 sierpnia 1926 r.⁵⁹ – tzw. nowelę sierpniową. Wzmocniono nią władzę prezydenta kosztem Sejmu, co nie tylko piłsudczycy, ale liczni juryści uznali za pożądane. W kolejnych latach toczyła się dyskusja nad projektami nowej konstytucji. Pojawiały się projekty zespołowe, instytucjonalne i prywatne. W łonie obozu rządowego w 1931 r. powstał projekt skrojony pod Marszałka Piłsudskiego. Poddano go dyskusji i druzgocącej krytyce. Mimo to nie zarzucono go i powrócono do niego w 1934 r., kiedy to – wykorzystując nieobecność posłów opozycji – uchwalono. W następnym roku stał się on konstytucją znaną jako Konstytucja kwietniowa. Nie wszystkie jednak postanowienia Konstytucji marcowej przestały obowiązywać. Konstytucja kwietniowa utrzymała w mocy art. 99, 109–118 oraz 120 z Konstytucji marcowej (art. 81 ust 3). Część opozycji nie uznała wprowadzenie nowej konstytucji, w tym komuniści.

W manifestie PKWN z 22 lipca 1944 r., gdzie stwierdzono, że „Krajowa Rada Narodowa i Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego działają na podstawie Konstytucji 17 marca 1921 roku, jedynie obowiązującej konstytucji legalnej, uchwalonej prawnie. Podstawowe założenia Konstytucji 17 marca 1921 r. obowiązywać będą aż do zwołania wybranego w głosowaniu powszechnym, bezpośrednim, równym, tajnym i stosunkowym Sejmu Ustawodawczego, który uchwali jako wyraziciel woli narodu nową konstytucję”⁶⁰. Jak wiadomo, były to czcze deklaracje.

⁵⁸ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 z uwzględnieniem zmian ustalonych ustawą z dnia 2 sierpnia 1926. Komentarz opracował dr August Paszkudzki*, wyd. 2, Lwów-Warszawa: Książnica „Atlas” 1927.

⁵⁹ Dz. U. 1926, Nr. 78, poz. 442.

⁶⁰ Szerzej: K. Działocha, J. Trzeciński, *Zagadnienie obowiązywania konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944-1952*, Warszawa 1977.

Tytuł tego krótkiego, okolicznościowego szkicu jest cytatem z refleksji, którą na łamach „Gazety Sądowej Warszawskiej” zamieścił wybitny jurysta i redaktor Henryk Konic. Napisał on m.in.:

[...] fakt uchwalenia konstytucji posiada doniosłość niepospolitą. Data 17 marca jest chwilą przełomową. Wierzymy, że odtąd praworządność wypisana będzie na sztandarze naszego państwa”⁶¹.

Historia pokazała, że wiara owa niejednokrotnie zderzyła się z rzeczywistością. Niemniej część uregulowań i leżących u ich podstaw idei konstytucji marcowej ma do dziś wpływ na stosowanie prawa współcześnie, w tym obowiązującej Konstytucji RP⁶².

Bibliografia

- Ajnenkiel Andrzej, *Konstytucje Polski 1791–1997*, Warszawa: Rytm 2001.
- Ajnenkiel Andrzej, *Wokół genezy konstytucji marcowej*, CPH 1979, nr 2, s. 225-235.
- Ankieta o Konstytucji z 17 marca 1921, wydał Władysław Leopold Jaworski [reprint wydania z 1924], Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2014.
- Bednaruk Waldemar, *Konstytucja marcowa w poglądach Edwarda Dubanowicza*, [w:], *Konstytucje polskie dwudziestolecia międzywojennego: doświadczenia, inspiracje, instytucje*, red.: P. Czernicki, B. Opaliński, Warszawa 2014, s. 11-16.
- Brzozowski Wojciech, *Problematyka wyznaniowa w Konstytucji marcowej*, „Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego” 2013, nr 1, s. 51-63.
- Dubanowicz Edward, Ehrlich Ludwik, *Stanisław Starzyński – z okazji pięćdziesięciolecia doktoratu*, Lwów 1932.
- Działocha Kazimierz, Trzcński Janusz, *Zagadnienie obowiązywania konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944-1952*, Warszawa 1977.
- Gwiżdż Andrzej, *Przyczynek do genezy i losów Konstytucji marcowej*, PiP 1971, nr 12, s. 967-976
- Jaworski Władysław Leopold, *Uwagi prawnicze o projekcie Konstytucji*, Kraków 1921.
- Kallas Marian, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 2001.

⁶¹ Henryk Konic, *Uchwalenie Konstytucji*, GSW 1921, nr 13, s. 98.

⁶² Zob. M. Wiącek, *Wpływ Konstytucji marcowej na treść i praktykę stosowania Konstytucji z 1997 r.*, PiP 2018, z. 11, s. 39-54.

Kallas Marian, *Pozycja głowy państwa w projektach konstytucyjnych z lat 1917–1921*, [w:] *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszczakowi*, pod red. S. Grodzkiego, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stusa, Kraków: Wydawnictwo UJ 2010, s. 387–388.

Kawalec Krzysztof, *Wizje ustroju państwa w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939. Ze studiów nad dziejami polskiej myśli politycznej*, Wrocław 1995.

Komarnicki Wacław, *Polskie prawo polityczne (geneza i system)*, nakładem księgarni F. Hoesicka, Warszawa 1922, reprint, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2008.

Komarnicki Wacław, *Ustrój państwowy Polski współczesnej. Geneza i system*, Wilno 1937.

Konic Henryk, *Uchwalenie Konstytucji*, GSW 1921, nr 13.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 z uwzględnieniem zmian ustalonych ustawą z dnia 2 sierpnia 1926. Komentarz opracował dr August Paszkudzki, wyd. 2, Łwów-Warszawa: Książnica „Atlas” 1927.

Kraczkowski Romuald, *Prawa obywatelskie w Konstytucji marcowej*, „Studia Iuridica” 1992, nr 24, s. 49-60.

Krukowski Stanisław, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa: ISW 1977.

Kulesza Władysław K., *Konstytucja z 17 marca 1921 r. na tle ówczesnych konstytucji europejskich (1919-1922)*, „Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego” 2013, nr 1, s. 19-32.

Malec Dorota, *Koncepcja administracji oraz jej kontroli w Konstytucji marcowej z 1921 r.*, „Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego” 2013, nr 1, s. 7-17.

Malec Dorota, *Zagadnienia administracji w Konstytucji marcowej. Uwagi z okazji 90. rocznicy uchwalenia Konstytucji z 17 marca 1921 r.*, „Przegląd Sejmowy” 2011, nr 1, s. 11-26.

Michał Bobrzyński o potrzebie „silnego rządu” w Polsce, wstęp, wybór i opracowanie, P. Majewski, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2001

Mroziuk Tadeusz, *Projekt konstytucji Państwa Polskiego Tymczasowej Rady Stanu z 1917 r. na tle polskiej tradycji ustrojowej*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2019, nr 35, s. 49-91.

Nasza konstytucja. Cykl odczytów urządzonych staraniem Dyrekcji Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie od 12 do 25 maja 1921 r., Kraków 1921 [reprint, Warszawa 2012].

Pajewski Janusz, *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*, Kraków 1995.

Peratiatkowicz Antoni, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Poznań 1921.

Peratiatkowicz Antoni, *Państwo współczesne*, wyd. IV, Poznań 1922.

Pietrzak Michał, *Konstytucja z 17 marca 1921 r. z perspektywy 80 lat*, „Przegląd Sejmowy” 2001, R. IX, nr 2 (43), s. 9-20.

Projekt Konstytucji Państwa Polskiego i ordynacji wyborczej sejmowej (1917), red. Józef Buzek, Warszawa: Rząd Polski, Drukarnia Państwowa Królestwa Polskiego 1918.

Projekty konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1920.

Redzik Adam, *Stanisław Starzyński (1853-1935) a rozwój polskiej nauki prawa konstytucyjnego*, Kraków-Warszawa 2012.

Sarnecki Paweł, *Konstytucja marcowa a rozwój konstytucjonalizmu polskiego*, „Przegląd Sejmowy” 2001, nr 2 (43), s. 21-39.

Sarnecki Paweł, *Konstytucja Marcowa na tle konstytucji współczesnych (w siedemdziesiątą rocznicę)*, PiP 1991 nr 3 s. 5-14.

Starzyński Stanisław, *Konstytucja Państwa Polskiego*, Lwów 1921.

Starzyński Stanisław, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17. Marca 1921 r.*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1921, s. 94-115.

Starzyński Stanisław, *Recenzja: W. Komarnicki, Polskie prawo polityczne (Geneza i system)*, Warszawa 1922, nakładem księgarni F. Hoesicka, str. XI i 592, PPIA 1923.

Starzyński Stanisław, *Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich*, nakładem K.S. Jakubowskiego, Lwów 1928, reprint, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 2010.

Szlachta Bogdan, *Polscy konserwatyści wobec ustroju politycznego do 1939 roku*, Kraków 2020.

Wiącek Marcin, *Wpływ Konstytucji marcowej na treść i praktykę stosowania Konstytucji z 1997 r.*, PiP 2018, z. 11, s. 39-54.